

ANTROPOGEOGRAFSKE PROMJENE NA PODRUČJU GRAČANIČKE OPĆINE U DRUGOJ POLOVINI XX I POČETKOM XXI STOLJEĆA

Mr. sc. Damir Džafić

NAŠA ZEMLJA BOSNA I HERCEGOVINA, A TIME I općina Gračanica, je još u drugoj polovini prošlog stoljeća zahvaćena procesom tzv. demografske tranzicije. U posljednjoj deceniji prošlog stoljeća došlo je do agresije na našu zemlju, koja je rezultirala genocidom, urbi- cidom i promjenama u svim sferama ljudskog života. Zbog toga je i antropogeografska slika općine Gračanice početkom 21. stoljeća znatno drugačija od te slike iz šeste, sedme ili osme decenije 20. stoljeća. U ovom radu pokušava se ukazati na osnovne antropogeografske promjene na području gračaničke općine u drugoj polovini 20. i početkom 21. stoljeća. *Glavne riječi: promjene, stanovništvo, grad, selo, privreda.*

1. PROMJENA GRANICA I VELIČINE

Teritorija općine Gračanica, odnosno, upravno-teritorijalna jedinica u kojoj grad Gračanica predstavlja svojevrsno središte, u prošlosti je često mijenjala svoje granice i veličinu. Posljednja velika promjena općinskih granica desila se tokom agresije na BiH, odnosno Dejtonskim mirovnim sporazumom iz 1995. godine, kojim su podozrenska, kao i dijelovi trebavskih naselja sa većinskim srpskim stanovništvom ušli u sastav Republike Srp-

ske. To se direktno odrazilo na demografske, privredne, kulturne, vjerske i druge promjene na prostoru općine. Dejtonskim sporazumom općinski teritorij je reduciran sa 387 na 215 kvadratnih kilometara, tj. za 172 kvadratna kilometra ili 44,45 %.

2. Promjena ukupnog broja i prostornog razmještaja stanovništva

Osnovno obilježje kretanja **ukupnog broja stanovnika** kako grada tako i općine Gračanica u drugoj polovini 20. stoljeća jest njegov konstantan porast. Stanovništvo grada Gračanice se u periodu 1948.–1991. godine uvećalo za 7.022 stanovnika ili 123 %, a stanovništvo općine Gračanica za 28.230 stanovnika ili 92 % (**tab.1**).

GODINA	GRAD	OPĆINA
1948.	5 689	30 820
1953.	6 102	34 114
1961.	7 656	40 695
1971.	9 477	46 950
1981.	12 077	54 311
1991.	12 711	59 050

■ TAB. 1 KRETANJE UKUPNOG BROJA STANOVNIKA GRADA I OPĆINE GRAČANICA U PERIODU 1948 – 1991.

Posmatrajući kretanje ukupnog broja stanovnika općine Gračanica u periodu 1991.–1996. godine, primjećujemo da se broj stanovnika smanjio sa 59.050 (1991. godine) na 54.025 (1996. godine), a razloge smanjenja treba, prije svega, tražiti u činjenici što su Dejtonskim sporazumom promijenjene, odnosno smanjene granice općinskog područja. Međutim, kada usporedimo broj stanovnika onih naselja koja su danas u sastavu općine Gračanica 1991. i 1996. godine, vidimo znatno drugačije stanje. Naime,

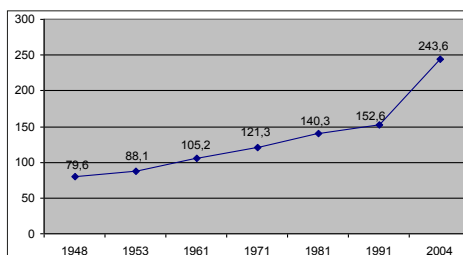
u naseljima današnje općine Gračanica je 1991. godine živjelo 47.840 stanovnika, da bi 1996. godine u istim naseljima živjelo 54.025 stanovnika, dakle za 6.185 stanovnika više nego 1991. godine, ne računajući poginule borce i šehide kao i civilne žrtve u vrijeme agresije na RBiH 1992.–1995. godine. Glavni razlog ovako brzog porasta ukupnog broja stanovnika općine Gračanica u tom jeste dolazak velikog broja prognanika na područje općine Gračanica tokom agresije na RBiH.

Nakon 1996. godine dolazi do čestih oscilacija kada je riječ o ukupnom broju stanovnika općine Gračanica (**tab.2**). Razloge takvog kretanja nalazimo u mehaničkom kretanju stanovništva. Naime, veliki broj prognanika koji se tokom agresije na RBiH privremeno naselio na prostoru općine Gračanica, u postratnom periodu se vraća u prijeratno prebivalište ili napušta zemlju, dok se neki stalno naseljavaju u gračaničkoj općini.

U vezi sa promjenama broja stanovnika i veličine općinskog područja stoji i promjena, odnosno porast **opće gustoće naseljenosti** općine Gračanica. Ona je 1948.

GODINA	OPĆINA GRAČANICA	TUZLANSKI KANTON	UČEŠĆE GRAČANICE U TK (u %)
1996.	54 025	611 481	8,84
1997.	47 820	516 004	9,27
1998.	52 829	528 146	9,81
1999.	52 440	538 376	9,74
2000.	52 772	505 053	10,45
2001.	53 040	507 490	10,45
2002.	53 226	509 548	10,44
2003.	53 381	509 215	10,48
2004.	52 364	502 418	10,42

■ TAB. 2 KRETANJE BROJA STANOVNIKA GRAČANIČKE OPĆINE I TK U PERIODU 1996-2004.

■ GRAF. 1 KRETANJE OPĆE GUSTOĆE NASELJENOSTI U OPĆINI GRAČANICA U PERIODU 1948-2004.

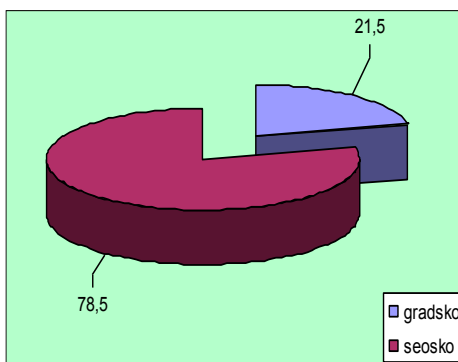
godine iznosila 79,6 a 2004. godine 243,6 stanovnika po kvadratnom kilometru, po čemu općina Gračanica spada u prenaseļljena područja svijeta¹ (graf. 1).

Podaci dobijeni na osnovu podataka iz tabele 1 i površine

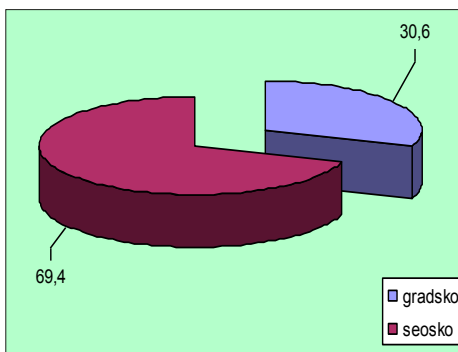
S obzirom da je u periodu 1991.–2005. godine došlo do značajnog povećanja broja gradskog stanovništva (sa 12.711 u 1991. na 17.140 u 2005. godini), te smanjenja broja ukupnog općinskog stanovništva, došlo je do porasta procentualnog učešća gradskog u ukupnom stanovništvu, odnosno **stepena urbanizacije gračaničke općine**. Tako je 1991. godine na gradsko stanovništvo otpadalo 21,5% (graf. 2), po čemu je gračanička općina predstavljala ruralno područje, da bi do 2005. godine procentualno učešće gradskog u ukupnom stanovništvu poraslo na 30,6% (graf. 3) prema kome je općina Gračanica prešla u grupu prijelaznih područja.²

1 O klasifikaciji područja prema gustini naseljenosti vidi: M. Friganović, *Demografija, Stanovništvo svijeta*, Školska knjiga, agreb 1990, str. 22-24.

2 Posmatrajući udio gradskog i seoskog u ukupnom stanovništvu, određena područja dijelimo na: ruralna (s više od 75 % seoskog u ukupnom stanovništvu), urbana (više od 50 % gradskog u ukupnom stanovništvu) i prijelazna (50-75 % seoskog u ukupnom stanovništvu). O tome vidi šire u: J. Čehajić, *O nekim odlikama urbanog stanovništva svijeta*, Geografski pregled, br. 25, Sarajevo 1981, str. 74.

■ GRAF. 2 UČEŠĆE GRADSKOG STANOVNIŠTVA 1991. G

■ GRAF. 3 UČEŠĆE GRADSKOG STANOVNIŠTVA 2005. G

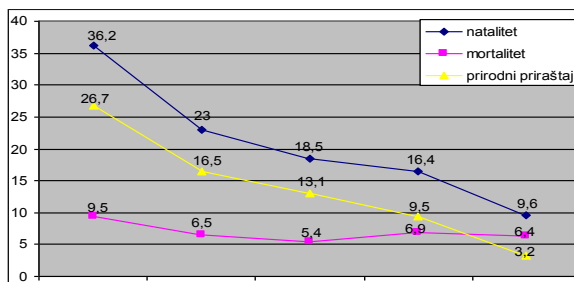
2. PROMJENE KOMPONENATA PRIRODNOG I MIGRACIONOG KRETANJA STANOVNIŠTVA

“Osnovne komponente prirodnog kretanja stanovništva su natalitet (rodnost) i mortalitet (smrtnost) stanovništva, a njihova je rezultanta u pravilu prirodni prirast (višak rođenih nad brojem umrlih).”³ Glavne karakteristike **prirodnog kretanja stanovništva** općine Gračanica u periodu 1961.–2004. godine su: značajno smanjenje stope nataliteta, umjereno smanjenje stope mortaliteta, te značajno smanjenje stope prirodnog priraštaja, koji je početkom 21. stoljeća pripao tipu niskog priraštaja (graf. 4).

I pored smanjenja stope prirodnog priraštaja u periodu 1961-1991. godine, pri-

3 A. W. Baletić, *Demografija, Stanovništvo i ekonomski razvitak*, Informator, Zagreb 1982, str. 138.

rodna komponenta je ipak odlučujuće uticala na porast broja stanovnika općine Gračanica u tom periodu, dok je **migraciona komponenta** negativno uticala, tj. usporavala porast broja stanovnika, izuzev perioda 1971-1981. godine. Gračanica je, dakle, do 1991. godine bila emigracijsko područje (**tab.3**).

■ GRAFIKON 4 KRETANJE STOPA NATALITETA, MORTALITETA I PRIRODNOG PRIRAŠTAJA U GRAČANIČKOJ OPĆINI U PERIODU 1961-2004.

PERIOD	UKUPAN PORAST	PRIRODNI PRIRAST	SALDO MIGRACIJE
1961-1971.	6 255	10 365	- 4 380
1971-1981.	7 361	7 249	112
1981-1991.	4 739	7 072	- 2 333
1961-1991.	18 355	24 686	- 6 601

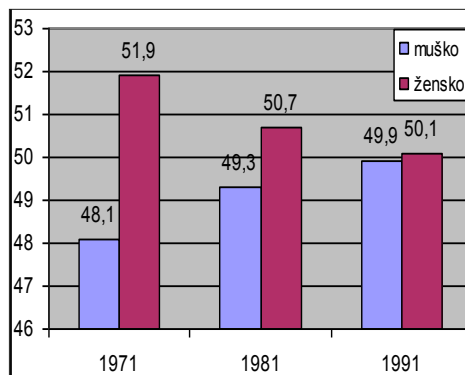
■ TAB. 3 MIGRACIONI SALDO GRAČANIČKE OPĆINE U PERIODU 1961-1991.

Tokom agresije na BiH u periodu 1992.-1995. godine, općina Gračanica je predstavljala imigracijsko područje. Naime, u ovom periodu je na prostor gračaničke općine imigrirao veliki broj stanovnika kako iz susjednih općina, posebno iz Doboja, tako i iz cijele BiH, a naročito iz Podrinja. Prema podacima općinskih službi, krajem 1999. godine na prostoru općine Gračanica živjelo je 7.291 prognano lice. Tako će u godinama agresije, a i nakon toga, migraciona komponenta odlučujuće uticati na porast broja stanovnika općine Gračanica.

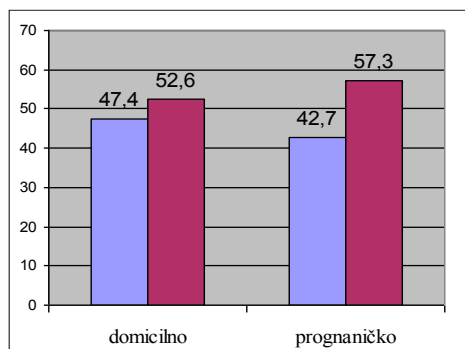
3. PROMJENE STRUKTURA STANOVNIŠTVA

Spolna struktura stanovništva općine Gračanica je do 1991. godine imala tendenciju ujednačavanja, pa je te godine učešće ženskog i muškog stanovništva u ukupnom bilo približno isto (**graf. 5**). Nakon agresije, učešće muškog stanovništva je smanjeno,

a to je posebno izraženo kod prognaničke populacije (**graf 6**), što je posljedica većeg stradanja muškaraca u periodu 1992.-1995. godine, odnosno genocida.

■ GRAFIKON 5

■ GRAFIKON 6

Starosna struktura stanovništva općine Gračanica pokazuje da je na ovom području prisutno konstantno opadanje kako ukupnog broja tako i procentualnog

STAROSNA SKUPINA	1971.		1981.		1991.		2004.	
	BROJ	%	BROJ	%	BROJ	%	BROJ	%
0 – 14	17 251	36,9	15 499	28,6	14 439	24,4	9 798	18,7
15 – 64	27 553	58,9	35 952	66,3	40 180	67,9	38 116	72,8
65 I VIŠE	1 950	4,2	2 776	5,1	4 515	7,7	4 450	8,5

■ TAB 4 STAROSNA STRUKTURA STANOVNIŠTVA OPĆINE GRAČANICA U PERIOD 1971-2004.

RADNA SNAGA/ GODINA	1991.	2001.	2002.	2003.	2004.	RAZLIKA 2004./1991.
RADNA SNAGA	16 185	14 624	15 475	15 863	16 226	+ 41
BROJ ZAPOSLENIH	11 363	6 367	6 834	7 399	7 758	- 3 605
BROJ NEZAPOSLENIH	4 822	8 257	8 681	8 464	8 468	+ 3 646

■ TAB. 5 STRUKTURA RADNE SNAGE GRAČANIČKE OPĆINE

učešća mladog stanovništva, a povećanje učešća starijeg stanovništva (tab. 4).

Posmatrajući **ekonomsku strukturu stanovništva**, uočavamo da je broj ukupne radne snage 2004. godine (16.226) bio skoro isti sa brojem iz 1991. godine (16.185). Međutim, jedan od većih problema općine Gračanica predstavlja činjenica da je broj nezaposlenih u 2004. godini bio daleko veći (tab. 5).

Kada je u pitanju **nacionalna struktura**, općina Gračanica već nekoliko stoljeća predstavlja multinacionalno područje. Većinsko stanovništvo uvijek su činili Bošnjaci, a pored njih tu žive i Srbi, Hrvati i mnogi drugi. U odnosu na stanje iz 1991. godine, danas je znatno drugačije procentualno učešće pojedinih nacionalnih sku-

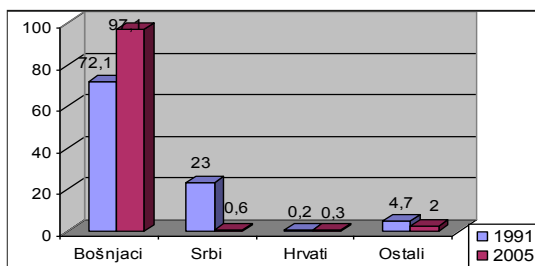
pina. Tako je učešće Bošnjaka poraslo sa 72,1 na 97,1 %, dok je učešće Srba smanjeno sa 23 na 0,6 %. Glavni razlog je promjena općinskih granica po kojoj su naselja sa većinskim srpskim stanovništvom pripala RS-u (graf. 7)

4. URBANE I RURALNE PROMJENE

Na području općine Gračanica danas postoje 23 naselja. Od toga je jedno gradsko naselje, a to je Gračanica, te 22 seoska naselja.

Grad Gračanica je od stjecanja statusa grada (kasabe) oko 1548. godine, pa do danas prošao kroz različite faze razvoja, poprimivši karakteristike orijentalno-islamskog, kao i srednjoevropskog grada, što je evidentno već na osnovu urbanih sadržaja koji su izgrađeni u različitim periodima.

U socijalističkom periodu su, između ostalog, izgrađene zgrade za kolektivno stanovanje, asfaltirane ulice, izgrađen vodovod, izgrađeni moderni poslovni objekti, škole, Dom kulture, zgrada suda, zgrada pošte itd. Od posebnog značaja je formiranje industrijske zone grada, u krajnjem

■ GRAFIKON 7 NACIONALNA STRUKTURA STANOVNIŠTVA GRAČANIČKE OPĆINE

TIP	NAZIV	TIP	NAZIV	TIP	NAZIV
MALA	BUK	SREDNJE VELIKA	D. DOBOROVCI	VELIKA	BABIĆI
	LENDIĆI		D. LOHINJA		D. ORAHOVICA
	G. DOBOROVCI		DŽAKULE		G. ORAHOVICA
	G. LOHINJA		PISKAVICA		LUKAVICA
	PRIJEKO BRDO		PRIBAVA		MALEŠIĆI
			RAŠLJEVA		MIRIČINA
			ŠKAHOVICA		SOKO
			VRANOVIĆI		STJEPAN POLJE
			TRNOVCI		

■ TAB. 6 TIPOLOGIJA (PO VELIČINI) SEOSKIH NASELJA GRAČANIČKE OPĆINE

južnom dijelu gradske teritorije. Industrija je uticala na funkcionalni preobražaj Gračanice, kao i na teritorijalno širenje, te na populacioni i privredni razvoj. Tako je M. Mišković, već 70-ih godina 20. stoljeća utvrdio da je Gračanica iz zanatsko-trgovačkog središta prerasla u grad u kojem većina aktivnog stanovništva radi u industriji i uslužnim-materijalnim djelatnostima. U BiH je bilo 28 gradova sa ovakvim funkcionalnim obilježjima. Upravo se za gradove kojima *“glavne impulse urbanom razvoju daje razvoj prvenstveno sekundarnih djelatnosti, a posebno industrije”* kaže da se nalaze u sekundarnom ili industrijskom stadiju urbanizacije. Uporedo sa formiranjem industrijske zone, dolazi do urbanizacije okolice, razvojem postojećih, kao i formiranjem novih mahala. Ovaj proces, koji se u geografskoj literaturi obično naziva suburbanizacijom, odvijao se u pravcu juga, na šta umnogome utiču prirodni uslovi, u prvom redu uska dolina Sokoluše, izdužena u smjeru sjever-jug.

Tokom agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu Gračanica je doživjela urbi-cid. Ukupne štete prouzrokovane ratnim dejstvima na području Općine procijenjene su na oko 50 miliona KM. Velika oštećenja na području grada pretrpjeli su

kako stambeni, tako i poslovni objekti, a oštećenja pojedinih objekata, kojima su nanesene nepopravljive štete, iznose i do 2 miliona KM.

Po okončanju rata dolazi do obnove oštećenih kao i izgradnje novih objekata. Međutim, država više ne gradi veće stambene, javne i privredne objekte, već se privatnom inicijativom gradi puno manjih poslovnih i stambenih objekata, kao što su privatne industrijske hale, benzinske pumpe itd.

Kao što u evropskim gradovima *“život grada najjače pulzira u njegovu središtu, koji izgradnjom i ambijentom ostavlja najjači dojam”*, takav slučaj je upravo i sa Gračanicom. Osnovne karakteristike centra grada Gračanice su: najveća koncentracija ureda i specijaliziranih prodavnica; najveća vrijednost i iskorištenost zemljišta; u njemu se nalaze najznačajniji historijski, vjerski, školski, kulturni, sudski i dr. objekti; u njemu se najviše sastaju ljudi, oživljavajući ga i stvarajući posebnu atmosferu; dolazi do povećanja gabarita, spratnosti zgrada, pretvaranja stambenih prostora u poslovne itd.

Što se tiče samog izgleda i starosti postojećih zgrada, tradicionalna bosanska gradska kuća – spratna čardaklija je

ustupila mjesto običnoj zidanoj kući sa četvorovodnim krovom iz 60-ih i 70-ih, te kući dvovodnog krova iz 80-ih i 90-ih godina 20. stoljeća, koje danas dominiraju na području grada Gračanice. Najstariji objekti su iz austrougarskog perioda (kraj 19. i početak 20. stoljeća), a građeni su u raznim stilovima. Od nekadašnjih 13, u gradu se danas nalazi 5 džamija, te pravoslavna i katolička crkva.

Seoska naselja gračaničke općine su spontano nastala, ona su skupinska, ali sa velikim razlikama u broju stanovnika (tab. 6).

Najstarija seoska naselja nastala su pored prirodnih saobraćajnica, u prvom redu doline rijeke Spreče i njenih pritoka (Stjepan Polje, Orahovica, Donja Lohinja i dr.) ili na važnim topografskim tačkama (Sokol).

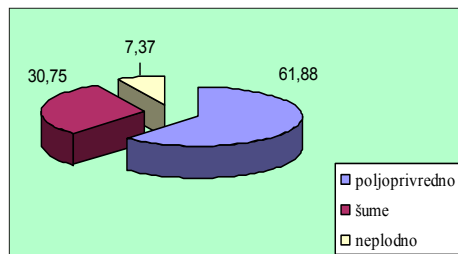
Od druge polovine 17. stoljeća dolazi do formiranja novih, kao i razvoja postojećih seoskih naselja, na šta je presudno uticala migraciona komponenta, naročito iz pravca sjevera. Najveće prihode stanovništvo je ostvarivalo od žitarica i voćarstva. Osim toga, proizvodilo je i ječam, zob, proso, lan, kupus itd. U zavisnosti od zanimanja stanovništva, bila je i izgradnja privrednih objekata.

Sve do druge polovine 20. stoljeća zanimanje seoskog stanovništva nije bitnije promijenjeno u odnosu na ranije periode, pa su i privredne zgrade ostale uglavnom iste. Košare (štale), pušnice, koševi, kokošinjci i dr. bili su izgrađeni skoro u svakom dvorištu. Uz koševe i košare često su bile dograđene tzv. kolnice ili kolare koje su služile za smještaj zaprežnih kola. U svakom zaseoku postojalo je po nekoliko bunara, čime je bio riješen problem vodosnabdijevanja.

Usljed procesa industrijalizacije, koji je značajnije zahvatio gračaničku općinu od druge polovine 20. stoljeća, dolazi i do deagrarizacije, pa privredne zgrade gube svoj značaj. Veliki broj njih ubrzo je porušen, tako da su danas od tradicionalnih privrednih zgrada najviše zastupljene štale, a umjesto nekadašnjih kolara danas se grade garaže.

Od druge polovine 20. stoljeća do danas seoska su naselja doživjela brojne promjene. One se ogledaju u: izgledu, vrsti i broju kuća i pomoćnih privrednih objekata, zanimanju stanovništva, načinu obrade zemlje itd.

Najznačajnije promjene se dešavaju od 70-ih godina 20. stoljeća. Naime, izgradnjom modernijih puteva i njihovim asfaltiranjem, seoska naselja je zahvatio proces izmještanja. Kuće se masovno počinju graditi pored značajnih saobraćajnica koje, uglavnom, vode dolinama rijeka, pa tako dolazi do uzurpiranja zemljišta više bonitetne klase i njegovog pretvaranja u građevinsko. Pored saobraćajnica se grade i najznačajniji funkcionalni objekti seoskih naselja kao što su: prodavnice, škole, džamije, ambulante, kafane itd. Na taj način se formiraju centri seoskih naselja u kojima se, pored kuća za stanovanje, nalaze svi značajniji društveni objekti pored kojih obično prolazi i najznačajnija saobraćajnica.

■ GRAFIKON 8 STRUKTURA ZEMLJIŠNOG FONDA GRAČANIČKE OPĆINE

ŽITARICA	1987.		2002.		2003.		2004.	
	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%
KUKURUZ	4 233	68,5	2 900	86,7	2 850	86,5	2 850	85,8
PŠENICA	1 833	29,6	370	11,1	370	11,2	370	11,2
ZOB	98	1,6	30	0,9	35	1,1	60	1,8
RAŽ	4	0,1	20	0,6	20	0,6	20	0,6
JEČAM	10	0,2	25	0,7	20	0,6	20	0,6
UKUPNO	6 178	100	3 345	100	3 295	100	3 320	100

■ TAB. 7 POVRŠINE ZASIJANE ŽITARICAMA U GRAČANIČKOJ OPĆINI

5. PRIVREDNE PROMJENE

Općina Gračanica raspolaže značajnim **prirodnim resursima**, među kojima se posebno ističu: obradivo zemljište, pašnjaci, šume, termomineralne i mineralne vode, te nemetalične mineralne sirovine (krečnjaci, pijeskoviti, bentoniti, gline i dr.).

U strukturi **zemljišnog fonda** općine Gračanica najveće učešće ima poljoprivredno zemljište sa 13.302,8 ha ili 61,88 % od ukupne općinske teritorije. Površine pod šumama zahvataju 6.610,4 ha ili 30,75 % od ukupne površine, dok preostalih 1.583,5 ha ili 7,37 % otpada na neplodne površine. (**graf. 8**).

Kao što je poljoprivreda kroz sve periode do Drugog svjetskog rata, pa i neposredno nakon rata, imala dominantnu ulogu u razvoju gračaničke privrede, tako će od 60-ih godina 20. stoljeća tu ulogu postepeno preuzimati industrija i postati

VRSTA	1987.	2003.	2004.	RAZLIKA 2004./1987.
GOVEDA	12 737	3 390	4 700	- 8 037
OVCE	2 626	5 729	5 920	+ 3 294
SVINJE	3 449	-	-	-
KOZE	-	450	380	-
KONJI	676	-	-	-
ŽIVINA	90 800	703 964	750 200	+ 659 400

■ TAB. 8 KRETANJE STOČNOG FONDA NA PODRUČJU GRAČANIČKE OPĆINE

najznačajnija grana privrede na prostoru općine Gračanica. Ona danas učestvuje sa 35,29 % u ukupnom prihodu, te sa 61,27 % u ukupnom broju zaposlenih na području gračaničke općine, po čemu je na prvom mjestu od svih privrednih grana. U strukturi gračaničke industrije najveći značaj imaju: metalna, tekstilna, drvopredivačka industrija, prerada plastičnih masa itd.

Društveni bruto proizvod po stanovniku u gračaničkoj općini je 1990. godine iznosio 2.011 DEM, te je kao takav bio niži od prosjeka u sjeveroistočnoj Bosni (3.570 DEM), kao i na nivou BiH (3902 DEM). I pored toga, općina Gračanica je, neposredno pred agresiju na R BiH, spadala u grupu privredno razvijenih općina na prostoru sjeveroistočne Bosne.

Do danas je, i pored ratnih posljedica, bruto društveni proizvod porastao. Općina Gračanica je u 2004. godini ostvarila ukupan GDP u visini od 121,5 miliona KM, što po stanovniku (per capita) iznosi 2.320 KM. Najveći prihodi su ostvareni od prerađivačke industrije i trgovine, a zatim slijede građevinarstvo, poljoprivreda, saobraćaj itd.

U vezi sa ostvarenim bruto društvenim proizvodom stoji i **prosječna neto plaća**. Ona bilježi blagi porast, a 2004. godine je iznosila 380 KM, te je bila znatno niža od prosjeka na nivou Tuzlanskog kantona (485 KM).

Najznačajnije promjene u posljednjih 20-ak godina pretrpjele su djelatnosti primarnog sektora. One su posebno izražene u ratarstvu i to, ponajprije, kroz smanjenje površina zasijanih žitaricama, posebno pšenicom i kukuruzom (**tab. 7**), kao i stočarstvu, kroz smanjenje broja goveda, svinja i konja, a povećanje broja ovaca i živine (**tab. 8**).

6. IZVORI I LITERATURA

1. Sreski zavod za statistiku, Demografska statistika 1958-1964, Informacija br. 72, Tuzla 1965.
2. Statistički godišnjak Republike Bosne i Hercegovine 1992, Državni zavod za statistiku, Sarajevo 1994.
3. D. Džafić, Antropogeografske odlike općine Gračanica, magistarski rad, Tuzla 2007.
4. FZS, Procjena ukupnog broja prisutnog stanovništva TK po općinama.
5. M. Friganović, Demografija, Stanovništvo svijeta, Školska knjiga, Zagreb 1990.
6. J. Čehajić, O nekim odlikama urbanog stanovništva svijeta, Geografski pregled, br. 25, Sarajevo 1981.
7. A. W. Baletić, Demografija, Stanovništvo i ekonomski razvitak, Informator, Zagreb 1982.

